

Beskrivelse af Sønderho Sogn 1791. Af sognepræst Ove Foss

"Nedenstående beskrivelse af Sønderho er forfattet af pastor Foss på foranledning af provst Siedelmann i Tjæreborg, der agtede at udgive et skrift om Skads Herred, og i den anledning udsendte spørgeskemaer til provstiets præster. I Skads Herreds Provstis arkiv findes foruden nedenstående beskrivelse kun fra et sogn mere, så provsten har opgivet sit projekt. Først i 1862 fik Skads herred sin forfatter i Dr. O. Nielsen, der da udgav "Historiske Efterretninger om Skads herred", i hvilken bog Fanø dog mangler".

Sådan skriver Fanøs historiker N.M. Kromann om pastor Foss' enestående beretning om og beskrivelse af Sønderho fra så tidligt som 1791, da han over 3 numre af Fanø Ugeblad i 1927 genudgiver Foss' tekst. Ove Thisen Foss, hvis far også havde været præst i Sønderho, var født i 1737 og blev i 1764 sognepræst i Sønderho. I Foss' embedstid blev den nuværende kirke opført, hvorfor der på den vestre gavl blev anbragt årstallet 1782 og initialerne O.F. - Foss døde i Sønderho 25. oktober 1791 efter 5½ uges sygdom. Godt han nåede at skrive sin beretning!

God læselyst!

Per Hofman Hansen, bibliotekar, Silkeborg.

Sønderhos beliggenhed og omgivelser

Navnet Sønderho

Sønderho på øen Fanø har sandsynligvis fået sit navn af, at nogle af øens beboere er flyttet syd på og skabt begyndelsen til Sønderho sogn, ligesom nogle nord på har oprettet Nordby sogn, og flyttet nærmere til havet, og med indbyggernes tilvækst ernæret sig mindre af jordbrug (1) og mere af søfart. Som man kan slutte sig til, har der fra begyndelsen af kun været et sogn på hele øen og én kirke midt på landet, kaldet St. Annæ Kirke, hvoraf en dal endnu kaldes Annæs Dal, og hvor rester af bygningen endnu findes.

Sønderho 1741

Skelstenen mellem Sønderho og Nordby sogne. På den modsatte side står der Nordby 1741. På dette sted skifter hovedlandevejen navn: Nordpå hedder den Postvejen og sydpå hedder den Landevejen. Der er dog ikke paskontrol og man skal heller ikke fortolde varer!!! (PHH foto 2008).

Skel mellem Sønderho og Nordby

Nord på strækker Sønderho Sogn sig til Nordby Sogns grunde og til mark-skellet, nemlig til Annæ Dal, Peder Ankersens Dal og Fogdens Dal, og det skal fra gammel tid være adskilt med fem kampesten. Og på stranden ved Vesterhavet mellem begge sognenes strand er der nedsat en stor pæl, der står ved bjergene, og derfra ud til vandet i en lige linie tre store kampesten. Alt dette findes som skel mellem Sønderho og Nordby sognes jord og strand.

Farvande og sejlads øst for Sønderho

Øst på er sognets grænser til vandet, kaldet Indenlands-Sø, hvor sejladsen går til fastlandet mellem nogle grunde kaldet Fuglsand (2), Keldsand, Trinden og Hernen (?) op ad Veseren (3). Ad den kan man kun sejle over ved højvande med små fartøjer til Darum og Tjæreborg og følge de stager, som hvert forår bliver sat til at sejle ad Veseren. Sønder Hjørnet (4) på øen strækker sig ligeledes til vandet, hvor udsejlingen til Ribes-Dyb er imellem det såkaldte Krogsand (5), Keldsand og Nør-Jord, Indre Knude (6), såvelsom også udsejlingen til havs, der mest bliver brugt af fiskerne, og som går næsten ud mellem de grunde, som kaldes Galgerevet (7) og Peter Mejers Sand, samt Døde-Dybs

Grunde, og Underknude. Disse grunde øst og syd for øen, som alle bliver tørre ved lavvande, har Sønderho Sogn forstrandsrettigheder til ligesom sognet har det til forstranden og nogle få mindre grunde, som ikke bliver tørre.

Vest på ud til Vesterhavet, eller åben sø, som kaldes Nordsøen, hvor der ikke findes grunde til hindring for de sejlene, bortset fra 4-5 revler ind til strandsiden, som kommer til syne ved hårde østlige vinde. Disse revler kaldes af beboerne "Volles" (d.e. Volde) (8), som optager de strandede fartøjer, der støder på grund, før de kommer op på den faste strand. Imellem disse "Volles" står der altid lidt vand ved lavvande, som ikke kan løbe ud.

Omfang og afstande

Sønderho Sogns længde fra Øster Vandet til Vesterhavet er 3200 alen = 4/15 mil ved nordsiden af dette sogns jord, og den har for det meste samme længde hen i syd, indtil byen mødes, som ligger 2000 alen inden for det søndre hjørne nord på. Men derfra og til dette hjørne aftager den på begge sider, og derfor udgør denne en form af en kile.

Bredden fra syd og nord på midt over marken til markskellet er 12.000 alen eller 1 mil, men fra hjørnet og langs stranden op til skelpælen er vejen så meget længere, at den udgør 1 1/8 mil, fordi denne vej medfører en bugt. Strandsiden strækker ellers efter kompasset i nord-nordvest og syd-sydøst. Fra Sønderho Sogns kirke og til Nordby Sogns kirke, som indbyrdes er landfaste, er der omtrent 2 mils afstand.

Nabolag og samfærdsel

På grund af bjergenes (9) mangfoldighed kan man hverken se Nordby sogn eller kirke, undtagen på nogle af de højeste bjerge, hvorfra begge Nordby sogns vejr møller kan ses. Men i nordøst og øst og helt om til sydøst kan man fra Sønderho på fastlandet se: Jerne, Skads, Tjæreborg, Sneum, Darum, Vilslev, Hunderup, Fardrup, Ribe, Vester Vedsted og Hvidding kirker, som alle ligger 2 til 4 mil herfra, så at man med god vind og ved højvande kan sejle til det nærmeste kirkesogn, som er Tjæreborg eller Darum på 2 timer, og til Ribe på 3 timer, samt til Hvidding, der ligger sydøst herfra. Fra Sønderho kan også i syd til øst ses øen Manø, som ligger en mil herfra, men ikke kirken formedelst sandbjerge. Herimellem går sejladsen ude fra havet ind til Ribe. Længere borte mod syd, omtrent 3 mil herfra kan ses den nordlige ende af øen Rømø, og længere borte i syd til vest ved klart vejr og fra et højt bjerg kan ses den nordlige ende af Sild, kaldet List, som ligger i 6 mils afstand.

Imellem Rømø og List går det gode og store dyb og den brede indsejling fra havet kaldet Listerdyb, der af søfolkene her omkring også kaldes Kog. Denne indsejling, som findes her på vestkysten af Jylland, er den bedste lige ned til Elben, da store hollandske skøjter, stikker 18 fod dybt, har både sejlet ind og ud deraf.

Sønderho, dens gårde og huse

Hele sognet består af én by, som ligger tæt bebygget, undtagen nogle få gårde og en længst fra liggende, kaldet Uldal (10). De udgør i alt 173 ildsteder, og skatter af 17 tdr. 2 skp. og 1 alb. hartkorn. De få adspredte gårde og huse kaldes Byen, og de andre ved hinanden stående huse kaldes Havnen.

Sognet har nord for kirken en god firkantet vejr mølle bygget 1770, efter at den forrige den 10. marts a.c. (11) var nedbrændt, såvel en pillemølle som en rugmølle. Møllen er sammen med det tilhørende møllehus ansat i brandforsikringskassen til 1500 rdlr.

De nævnte for sig selv liggende få gårde og enlige steder har udelukkende heste og vogne til at udføre sognets arbejde med, og deres beboere er også de største lodsejere i sognet. Foruden disse er der kun to steder ved havnen, hvor de har heste og vogne.

Indsejling, afmærkning og havn

Da indsejlingen til Ribe tidligere gik ind mellem øerne Rømø og Manø til gammel Ribes-Dyb, var der imellem Fanø og Manø intet dyb eller sikker indsejling, men ganske grundt (12) med mange udsande, som var årsag til at fiskerne måtte sætte deres fartøjer op på stranden. Men omsider har havet og strømmen opskyllet disse mellemliggende store grunde, så der omsider blev et dybt svælg, mere bekvemt for Ribe bys sejlads end det gamle Ribe-Dyb, som imidlertid blev forringet. Dette dyb kaldes Riber-Dyb eller Flag-Dyb af den grund som skyder ud fra Manø, kaldet Flagen, hvor dybet går ind ved siden af, og da den blev god, måtte der afmærkes til at sejle efter, hvorfor Ribe bys beboere lod sætte 2 såkaldte kåber (13) eller vartegn på den søndre ende af Fanø, således at de kom overens (14), og sammen for hverandre, når man fra havet skulle ramme dybet, hvor der da også ligger to sø-tønder at sejle efter, og som kaldes båker eller vedder (15), for at kunne blive vejledt imellem grundene til de store fartøjers lossested som kaldes Skjøgum (16), en mil uden for Ribe by, og for mindre fartøjer ind til denne.

Sønderhos østre båke, Øster Kave, på Kåverbjerget nærmest byen, som den er tegnet på Thobölls matrikelkort over Sønderho fra 1820.

De to sømærker, æ kåver

Disse to kåbere, som her står oprejst, står på høje bjerge. Den yderste ved det søndre hjørne, og kaldes længs (den længst fraliggende kåber) (17). Og i de næste bjerge vest for byen den inderste eller første og nærmeste, der altid må være noget større end den anden, i afstand nordøst fra omtrent 2000 alen. Den er således beskaffen: Stammen eller midterstykket er en stor strandet skibsmast, 25 til 30 alen lang [16-20 m høj], hvortil er oprejst 12 spirer (18), som med lægter på tværs rundt om - og for tætheds skyld er beslået, og øverst derpå en kam af 6 alen bred og høj, ligeledes beslået med lægter, der gøres sorte en gang om året, for desto bedre, og længere at kunne ses og kendes, og derfor kan ses 4-5 mil ude på havet. Til sammes vedligeholdelse, såvelsom også til de tre søtønders og veddernes bidrager de fartøjer, som losses her og i Ribe, hvoraf det til dels holdes ved lige af Ribe by ved magistraten. Sõtønderne udlægges sædvanligvis hvert år i marts og tages først op i november måned.

Havn og dige

Havnen til sognets mange fartøjer har i forrige tider været langt bedre end den nu er, fordi der af den søndre ende med hver storm og højvande bortskylles meget af landet. I stedet for at strækningen for en 50 år siden gik lige i syd fra havnen til Hønen i en længde af 5.000 alen, så er strækningen nu derimod i retningen vest-sydvest og kun 2.000 alen, hvoraf man kan slutte sig til at havnen er blevet forringet.

For at dæmme noget op for bortskylningen har sognet for nogle år siden bekostet og udført et stort tangdige nord for den sydlige del af byen, 600 alen lang, 6 alen bred og 3 alen høj over jorden langs med bjergene, hvortil gik mange tusinde læs tang. Imidlertid blev alt inden for to års forløb taget af havet, og sognet formåede ikke, da der nu var langt færre heste og vogne, og grundet den store befolkningstilvækst at opføre den igen, hvor nyttig diget end var.

Nu igen for en fire års tid siden blev der af strandet træ udbygget et såkaldt hoved af pæle og planker, hvortil blev lagt megen grund til forhøjning, og altså til stor nytte, thi den har allerede udstået mange tårn af søslag, og dog stået sin prøve, hvorover der endnu sidste vinter blev udbygget nok et hoved så kaldet, 300 alen nord for, som og allerede ses at skytte (19) og at nytte, når bekostningen kun (20) kunne blive udredt. Og er det at ønske, at der kunne fås nogen hjælp til at forbedre og forstærke disse nyttige udbygninger, både for landets bortskylning og havnens forbedring, da det er på højeste tid, siden mange af de østligste beboere ved havnen allerede er flyttet opad, og mange endnu står på pynten af brinken og i fare for overfald, hvis der ikke alvorligt rådes bod derpå.

Sønderhos sejskibsflåde

Til sognet er der nu [knyttet] 82 fartøjer, store og små, som alle føres og befares mest af sognets eget mandskab. Blandt disse er der fra 1½ til 20 commerce-læster (21) drægtige (22), foruden de små åbne både og fiskerfartøjer, af hvilke sidste nu ej haves uden 3 at fiske med, formedelst fiskeriets aftagelse, da der for en 40 år siden var 18 fiskefartøjer. Disse mange fartøjer kaldes hængmaster (23) eller everter (24), som der fiskes med, både og pramme, hvormed føres korn og brændsel fra fastlandet til sognet, samt brændsel især klyne (25) og tørv til Holsten. Everter og jagter (26) som sejler (27) med fragt til Holsten, Hamborg og Bremen. Jagter og galeaser (28), snekker (29), tjalker (30), kuffer (31) og smakker (32), som sejler med fragt til Holland, Hamborg, Norge, København og England. For disse mange, store fartøjer at få, til at fortjene brødet med, har sognet sat sig i stor gæld. Det har i nogle år været meget uheldig med forulykkelse på skib og mænd, og efterladt mange enker og faderløse børn.

Hønen som vinterhavn

Når det lykkes til høsten, nemlig fra Michaeli (33) til hen imod jul, søger alle hjem med deres fartøjer til vinteren, så mange som kan, og indlægger de store skibe, der er over 4 læster (34), i en rende, som går ind neden for engen, kaldet Hanøi (35); endskønt den er ej sikker i isgang, vover man dem dog deri. Der kunne blive en god vinterhavn, når der kunne på Fugle-Sandet kaldet, øst for renden blive nogle pæle dekkedalver (36) og isbrækkere (37) nedhamret. Der er ofte blevet rådslået derom, men ses ingen udvej til bekostning.

De mindre fartøjer, som er fra 4 læster og derunder, opslæbes på landet, øst og nord for byen, med stort arbejde og besværlighed, så vidt at søen (38) ej kan komme dertil, og ligeledes til sejltiden nedslæbes igen i vandet. Når de store skibe skal nedsættes, da samles 4 til 6 skruer (39), som løfter skibet en alen op fra grunden, men af mangel på skruer opvejes den med sandvægt og bjælker som for nogle år siden, med mange menneskers arbejde og hjælp.

Bygningsmestre og tømmermænd gives her også af sognets egne beboere, af hvilke der om vinteren mest bygges mange fartøjer, men sjældnere om sommeren, da mesteren og tømmerfolkene lige såvel som andre sædvanligvis står til søs. De bygger fartøjer store og små, endog smakker på 20 commerce-læster.

Landbrug

Landbrug suppleres af søfart

Ingen er i sognet, som kan have sin fulde næring af ager eller engs udkomme, eller af sin avling alene, uden sejlads. De største lodsejere og de såkaldte byfolk må også undertiden til søs og fiske; de har vel 2 heste, 2 til 5 køer, 10 til 12 får, som de kan føde både om sommeren med græs og om

vinteren med hø og foder af deres egen avl. Men kornet kan ikke strække til husholdning for en talrig familie, og noget deraf må årligt købes.

Hø må hentes på fastlandet

De mindre lodsejere, som har 3, 2 eller 1 ko og 3 til 4 får, kan vel føde det om sommeren, men må købe hø fra fastlandet omkring ved Ribe til dets vinterføde, undtagen nogle beboere som har købt og ejer eng på Manø Hølade og i Nør-Fardrups enge, hvor de med stor bekostning og besvær må ladet det stå og rive, og føre det hjem i både.

Høst af sommerrug og byg

Sæden, der fås er sommerrug eller vahling (40) og byg, omtrent lige meget af begge dele. Den største lodsejer kan få 3 tdr. vahling såvel, og lige så meget byg, og undertiden 6 til 8 skpr. (41) havre. De mindre lodsejere, som kan føde tre køer, og derved have gødning til deres land, såvelsom og fiskehoveder og indvolde og grums (42) af fisk, som altid bruges, når det haves, og findes at være den bedste gødning. Disse kan få en 16 skpr. vahling, og ungefær lige så meget byg. De med to køer 12 skpr. vahling og 10 til 12 skpr. byg, og de med en ko 8 til 9 skpr. af begge dele. Når et frugtbart år indtræffer, kan der avles på de bedste agre 6 til 8 skpr. vahling efter 1 skp. og 7, 8 til 9 skpr. byg efter 1 skp. De ringere jorder giver mindre, og de ringeste ofte ikke mere end udsæden, og ikke det engang, når et tørt år indtræffer, da det så rent på det sandede bund kan borttørres og bortvisne, at kun et enkelt strå hist og her bliver stående, og dur intet uden kreaturerne. Jorden bruges og sås i tre år, og hviler i andre tre år. I det bekvemmeste, lave og bedste bygjord sås nu nogle af i det sidste år kløverfrø, der giver godt, tykt græs, så at en sådan ager kan slås to gange om året, ved midsommertid og i kornhøstens tid, og anses til høsten at være lige så god føde som havre.

I høj og skarp vahlingjord, og i lav bygjord lærer erfaringen, at det ej er godt at så kløverfrø, måske at det for kuldens skyld ikke kan komme frem her.

Gødning af markerne

Til den liden avling, som her er at forbedre, ville intet bedre middel end god ko- og fåregødning, som den gode jord, der ikke er sandet, må have dobbelt af, og dertil fuldt op af fiskeindvolde, hoveder og grums, hvilket sidste altid kan give $\frac{1}{4}$ del mere end den første, som erfaring har lært; hvorover fiskeriets aftagelse også derudi gør en stor skade og hindring. Til avlingens forbedring hjælper også, at man hvert andet eller tredje år fra fastlandet tilkøber sig fremmed og rent sædekorn, som altid giver større og bedre aks, rigere korn, længere og tykkere strå, og renere og skær kerne, thi sås det længere end to til tre år, da begraves det i ukrudt, klinte (43), kiddike (44), mus- (45) eller vilde ærter, hvoraf falder to slags, store og små, med videre.

Sønderhos sejlads og skibsfart

Sejlads i Vadehavet til Holsten og Holland

Sognets bedste næring består i sejlads og skibsfart, da skibsfolkene så tidligt om foråret, som vandet bliver åbent, drager bort med deres skibe og fortøjer til de holstenske og længere bortliggende steder, hvor de akkorderer (46) sig fragt og fart med korn og andre ting, dels for rejser, dels for hele sommeren eller året, og går så vidt som deres fartøjer er bekvemme og skikkede til. En del antages og befragtes med kongelig magasinkorn at bortsejle fra Ribe eller Ringkøbing og tilbage igen for købmændene. Når det lakker mod midsommer, forføjer de mindste som er fire læster og derunder sig hjem, og føres med klyne, tørv og lyng, som de henter ved Tjæreborg og Darum og bringer til de sydlige øer som Rømø, Sild, Föhr, Amrum, Galmsbüll (47), Westermarsch (48), Olakel (49), Hooye

(50), Pelvorm (51), og sælger det der. Hvorfra undertiden kan have god fragt, når de er så lykkelige, at de kan få deres penge ind.

Når deres fart ophører af mangel både for at få mere og sælge mere, og rapssæden med andre kornvarer i marsklandene bliver modne, og skikket (52) til udførsel, begiver sig igen derhen, og lader sig befragte til Hamborg og Holland, og derfra tilbage til Sønder Bredsted (53), Husum og andre steder, og dermed vedbliver til årets udgang og vinterens komme.

I forrige tider, da der ingen større skibe var [knyttet] til sognet, drog en 30-40 unge og ugifte mandfolk til Holland, med Førringer (54) eller andre smak-skibe, og lod sig forhyre derfra til Grønland, Norge, Østersøen og undertiden på lange farvande, der efter to eller tre års forløb drog hjem igen med en god fortjeneste. Nu får de derimod hyre med sognets egne skibe, hvortil alle sognets unge mandfolk, ja endog flere, behøves.

Mændene strikker, pigerne tager høstarbejde og tømmer, brænde og foder importeres

Mændene strikker strømper

Mandfolkene har om vinteren ikke synderligt at bestille, ud over at efterse deres skibsredskaber. De få som fisker, mest gamle folk, at udrede deres garn og liner. Andre, som har større avling, tærsker selv deres korn og røgter kreaturerne. De øvrige, af unge og gamle, binder, eller som det her kaldes "pregler" (55) strømper til deres egen og husets brug.

Pigerne bliver hyret til høsten på markedet i Ribe

En del af pigerne drager ved midsommer til markedet i Ribe, og lader sig der leje af bønderne, mest til Sønder-steder, i hø- og kornavlingens tid, og til Michaelis tid, da de får en god løn, og bringer noget med hjem til egen og forældres ophold og vinterføde. Om vinteren spinder de bestandig, mest for lærredskræmmerne i Ribe, til hjælp til deres vinterføde.

Al tømmer må indføres fra fastlandet og Norge

Her fældes aldeles ingen skov, hvorfor egetømmer til husbygninger og fartøjer må købes fra skovene her i landet og fyrretømmer fra Norge. Moser have heller ikke, men tvært imod er manglen på brændsel her meget stor, hvorfor man fra fastlandet meget dyrt må købe klyne, tørv og lyng til at brænde fra de nærmeste steder, som er Tjæreborg og Darum.

Sparsomt med brænde og foder

Vel er der noget hedejord i marken og mellem bjergene, hvorpå der vel kan graves nogle tørv, men de er kun af ringe værdi. Derhos gives vel og adskillige slags vækster af småt lyng, som gror kun kort, og kan ikke synderlig bruges til at brænde, men meget mere til føde for fårene, som æder det gerne, og derfor også får det. Så og en slags vækst som kaldes væggre (56) eller væggerris, som vel til nød også kan brændes og bruges til at varme bageovne med, men dog allerbedst til fårenes vinterføde, hvortil det egentlig også anvendes, ligesom en og anden slags vækst, der kaldes kællingetand (57), en skarp, stikkende vækst med en i grødetiden forsynet gul blomst. De smager fårene især vel uagtet deres skarphed. Og endnu er andre kaldet katteslæg (58), der ser ud som noget ringe, sveden græs, der ej dur videre til at brænde.

Vilde bær

På bemeldte hedejord vokser tre slags bær: blåbær, tranebær og revlinger (59), så kaldet, hvilke sidste er sorte, af smag søde og væskefulde og med de andre vokser i overflødighed.

Rør til stråtag

Endnu på et sted mellem engene vokser noget istag (60) eller rør, som to mænd i byen ejer og avler årlig to til tre læs. Det vokser af sig selv uden planter eller indhegning og afskæres ligesom korn sidst i høstens tid.

Fåreavl

På den omtalte hedejord eller grund er fårenes gang om sommeren, både fra Nordby og Sønderho sogn, mellem hinanden, til kornet er inde, under to hyrderes bevogtning, for begge sogne, boende hver i deres marks sadder-hytter (61), eller mark huse. Men efter udskiftningen i 1785 ophævedes dette endog for fattige folk fordelagtige fællesskab, så disse sidste nu ingen får kan have, uden at holde dem i tøjr på den smule jord, som de kan have.

De falder dem alt for kostbart, ja umistelig til får, såfremt de skal have en ko fødet på deres lille plet af grund, i stedet for at de på den fælles hede kunne have får lige såvel og undertiden lige så mange, som de største lodsejere. Heraf ses udskiftningens skade for beboerne i almindelighed, ligesom også fordelene for nogle enkelte af de største lodsejere, der har meget af den slags ejendom, og altså kan have mange får og føde nok til dem, og kan holde dem bedre i stand end tilforn, under mængden, skønt mere bekosteligt og besværligt med at holde dem i tøjr, og daglig se til dem og flytte dem, eller og holde hyrde eller andre fremmede eller egne, til at bevogte dem.

I bemeldte fællesskabs tid kunne der på foranførte hedegrunde to gange om året slås og avles et par læs små-lyng, vægger etc. af fattige folk såvelsom af store lodsejere, der nu alene har fordelene, og de første mangel og skade efter nærværende indretning af dette fælles hedegrunds brug.

Fiskeri

Forårets garnfiskeri

Med fiskeriet i havet omgås og forholder det sig således: Om foråret, sidst i marts eller først i april, fiskes først flynder eller skuller (62) med fiskegarn, hvoraf hver mand har seks stykker og hver fiskerbåd 12 til 13 mand, der sejler ud på Vesterhavet eller Nordsøen fire til seks mil bort, og kan efter vejrligets og vandets beskaffenhed undertiden være tre dage borte, førend de kommer hjem for at losse og skifte fisk og udrede sig igen. På den måde fanges med garn såsom slethvar (63), trindbotter (64), hundtunger (65), rækker, bakskuller (66) og undertiden torsk, der til dels saltes og tørres og til dels vindtørres uden salt.

Linefiskeri

I maj begyndes der sædvanligvis at fiske efter hvilling (67) og torsk, hvortil der bruges liner, kroge og orme, som sættes på disse kroge - en på hver krog.

Ormene graver kvinderne op med en dertil indrettet tregrenet fork af en alens længde øst for landet på de sande som kaldes Fugle-Sand, Kiel-Sand og Trinden (68) ved vandets udgang på ebben. At sætte ormene på krogene kaldes at ese (69).

Hver mand har to bakker line, i hver bakke er der fire stikker (70), i hver stikke er der 100 kroge. Hermed sejler de seks til otte mil ud på havet til steder som kaldes "inden revet" og "uden revet", "Slugen", "Breining" og "Groven", hvor de har dyb ned til 8 til 12 favne. Foruden hvilling og torsk, som de fineste og bedste, de fisker med kroge, kan der også fanges flynder, som kaldes line-skuller, som er bedre og federe end garn- og forårskuller (71), således også kvaaler (72) eller kohaler, rækker og søkokke (73).

Når en lykkelig fangst indtræffer, kan en båd have 3.500 til 4.000 hvillinger, 3-400 skuller, 40-50 torsk foruden nogle af de andre omtalte sjældnere slags som slethvarrer (74), hundtunger etc. og en enkelt gang hummer og taskekrabber i garnet.

Fangstens fordeling

Med linefisk eller hvilling og torskefangst kommer fiskerbådene hjem hver aften og kører det op i en dyng på jorden (75) eller på strandbredden, derefter ved garnfiskene udkastes og udlægges allerførst en snes af de største skaller fra hver båd og ligeså i linefiskene eller af hvillinger en snes hvilling til fisketiende (76) til præsten, hver gang der fiskes så meget at fiskerne kunne dele.

Dernæst skiftes det i mandsposter og lodder, hvoraf båden nyder otte, skipperen en og vognmanden (den som kører linerne ud i bakkerne, og garnet og fiskene af hver båd på jorden) en part.

Som ved skipperens kasten med sin fiske-kejs (77) som ved lodkastning, anvises enhver sin lod eller part, efter at de omtalte tre første parter er forlods udtagne. Efter lodkastningen bringer enhver sit hjem til sig. Vognmændene på deres vogne, de andre som den største part på trille- eller hjulbører, og straks gøres det rent, tages indvolde, grumsen, hovederne, lever etc. deraf, saltes og tørres det og så fremdeles.

Dette fiskeri vedvarer dog efter vejrligets beskaffenhed til midsommer (St. Hansdags-tider), da det meste af det føres til borgere og bønder og undertiden og i nogle åringer føres også til Hamborg, Flensborg, Husum, Tønder og de holstenske steder og øer for at sælges, når der er bleven rigeligt fanget.

Fiskeriet er ringe i dag

Men i disse sidste åringer er fiskeriet, både garn- og linefisk, både flynder- og hvillingfangsten meget ringe, så ingen nu kan fortjene brødet derved, eller stoppe omkostningerne derfra med at holde de fornødne både, der i forrige åringer kunne bringe sig til 17 eller 18 stykker, er nu formindskede til tre, som i dette år alene fisker, til stor afgang både for sognets beboere og deres næring og deres næring, og for præsten med sin fisketiende, hvis værdi de første åringer kunne indbringe 100 rdlr., hvorimod nu næppe fås så meget som til husholdningen kan behøves.

Fanø-skuller

I forrige tider fiskedes der og, foruden i bemeldte tid fra sidst i marts og til midsommer, endnu i høsten og i efteråret, både med garn og med line, hvoraf flynderne blev røgede, og hvillinger og torsk nedsaltede i træer (78), i ¼, ½ og hele tønder, og til anførte steder bortførte og solgte; hvilken fiskeri nu over 30 år rent har været ophævet. Hvornår de forhen bekendte Ribe-flyndere eller præste-flyndere (79), som egentlig kunne have været kaldt Fanø-skuller (80), findes og kendes nu ikke mere, uden af det blotte navn.

I forrige tider, både om våren og høsten, blev der også fanget en stor del såkaldte ham-skuller, der bestod af bak-skuller, botter-skuller (81) og åle-kuller, på de sande østen for landet, som kaldes Fugle-Sand, Trinden og Kiel-Sandet, hvor hver havde en vis mærke på, og sine hummer som blev røgtede på hver ebbe-tid. En ej liden fordel for sognets beboere, som nu ej mere findes.

En særlig form for garnfiskeri langs stranden

Vel er endnu en slags måde at fiske på, skønt nu i disse åringer også næsten ubrugelig; nemlig i efteråret på stranden ved Vesterhavet, imellem Vollerne såkaldet; således: De som holde heste og vogn har et garn, som ved den ene ende er fæstet i hammelstokken på den ridende hest, der går ude på uder-vollen, og med den anden ende fæstet til vognen, som går på land-siden, og således trækker garnet frem imellem vollerne, hvor de undertiden på en ebbe-tid kunne få et helt læs små trindbotter, som noget af det bedste fisk, botter, små skuller, samt stinter (82) og bruser (83) såkaldet.

Vildt

Af vilde dyr i sognet er ingen uden alene ræve og harer, hvilke første ofte i bjergene, hvor de have deres grave, sønderrive de små lam, hvorfor også nogle af begge sogne på øen lister sig til at skyde

dem, og når de kan bringe det højre øre af en ræv til sognefogden, får de foruden skindet 3 mark dansk af sognets kasse. Af det sidste slags er kun få, og sjældent er de at få; ventelig ræven delikaterer sig ofte med harekillingerne.

Fuglevildt

Af fjeder vildt er vel mange og mange slags (skønt der fanges og skydes ikkun få), såsom vildænder, regnsponer, smender (84), brokfugle (85), strandmåger foruden mange andre arter og slags ved strandbredden, både mod øst og ved Vesterhavet.

Den bedste fangst deraf tilforn var de såkaldte røy-gæs (86), tilligemed vildænder og smænder i et garn kaldet røy-gæs-garn (87), som blev sat på de forømmeldte sande eller grunde, Trinden og Kiel-Sandet. Disse garn blev så højt opstillede på lange stager, at de ej kom under vandet ved daglig og sædvanlig flod, men således at de alene hængte ved vandet, og i de lange, mørke høstnætter i stormvejr kunne det ske, at en flok på hundrede i tallet og derover kunne flyve og snart indvikle sig deri.

Men når det var lys måne eller klart stjerneskin og godt vejr, blev ingen fanget, thi da holdt fuglene sig stille. Fjedrene af disse vare gode, og til stor fordel, og kødet spises af mange som sparede en slags dermed i de tider.

Nu (88) er denne næring mm. ikke mere. Nogle få af de største lodsejere, som ere hjemme om høsten, har fundet på at stille et garn an i et par flodsteder her i marken, kaldet Tues og Gjerlufs Dale (89), hvor der om høsten plejer at stå noget vand. Garnet er anstilt over vandet, med en tov fra hver ende, den ene fæstet i floden, og den anden på landet til et hul, eller skjul som de ligger i. Når det nu er mørke nætter, stormvejr og højvande søger fuglene i flokketal ind på landet i disse vandflader, og når de kan nås med garnet, kan fangeren i et øjeblik sænke det over dem, således at få af dem undslipper.

Kilder

- Foss' beretning herover er udskrevet efter N.M Kromanns gengivelse i Fanø Ugeblad numrene 1552, 1553 og 1554, den 1., 8. og 15. oktober 1927, hvor den havde titlen "En Beskrivelse af Sønderho Sogn fra 1791 af Stedets daværende Præst O.T. Foss". Den originale håndskrift befinder sig efter al sandsynlighed i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg i Skasts Herreds Provstis Arkiv.
- En kortere version af sin beretning skrev Foss i Sønderho Kirkes Liber Daticus, som er en slags "embedets dagbog", hvori præsten skulle anføre stort og småt om sognets, kirkens og menighedens forhold. I 2001 udgav pastor Ove Voss Liber Daticus på tryk som Liber Daticus : Til Synderhoe paa Fanøe. Forfattet og tiid efter anden sammenskrevne af Ove Foss, ved Bent Friis. Sønderho, Sønderho Menighedsråd, 2001. - 221 sider.

Noter

Sønderhos beliggenhed og omgivelser

1. Foss anvender udtrykket avling.
2. Foss skriver Fugle-Sand, Kiel-Sand, Trinden og Hernen, Vese Banke.
3. Vese Banke
4. Hønen, der er Fanøs sydspids, betyder oprindeligt hjørne.
5. Krag-Sand
6. Voss: Over- og Under Knude.
7. Galli-Revet: Galgerev
8. Æ Wol: Den yderste revle, hvorpå havet bryder (Feilberg, IV, s. 1084).
9. Bjerge: Bjærg, æ bjærg (i Sønderho): klitter, også havbjærg (Feilberg, I, s. 81).
10. Udal: Fanø Ugeblad skriver fejlagtigt Medal.
11. a.c. = anno corrente = i indeværende år; her = samme år

Indsejling, afmærkning og havn

12. Foss anvender udtrykket Flak = sandgrund i havet.
13. Kabe, kaaber, kåver: Betegnelse på et sømærke opstillet på land for at anvise sejløbene og dermed undgå grundene og vise de søfarende vej ad Grådyb og Knudedyb.
14. De to sømærker skulle i sigtelinie være overens for at sikre korrekt indsejling i sejlrenden.
15. Vedder: Muligvis samme som Vede: Rismærkerne som betegner f.eks. kørevejen over havet fra V. Vedsted til Manø (Feilberg, IV, s. 1020).
16. De største skibe havde fra gammel tid måttet ankre op uden for Åmundingen, men fra 1400-tallet og frem blev det normalt at ankre op ved Skjøgum eller ved Børløs og Tegholmen. I 1770'erne var åen tilsandet helt til Skjøgum, og i 1798 vurderes det fra højeste sted, at der ingen grund er til at investere i Ribes havn, idet Fanø og Mandø havde sikret sig positionen som førende havne. Fanø havde mange fordele frem for Ribe. Vigtigt var blandt andet den noget sikrere vinterhavn. (Hugo Matthiessen: Ribe Bys Historie 1730-1820 (1929), bind 2, I, s. 126 og 135).
17. Æ læns Kaaver = Den venstre kåver. Ifølge Viggo Jørgensen, Jysk Ordbog, er "ordet 'læns' det samme som ordet 'links' indlånt fra nedertysk, og i ældre dialekt ret almindeligt helt op i Sydvestjylland. Det ses almindeligvis udtalt 'længs' (med -ng-) og kunne tænkes gengivet 'læns' i ældre kilder, hvis den skrivende ikke kunne gennemskue oprindelsen. 'Links' (længs) betyder, ligesom på tysk: til venstre. På tysk bruges det så vidt vides kun som biord, men på ældre sydvestjysk også som tillægsord, altså fx æ længs håend = den venstre hånd. At kalde den ydre kåver 'links' er i det mindste forståeligt; om det så også har mening, i betragtning af dens placering og den synsvinkel, som de søfarende eller øboerne kunne se den under, må afgøres lokalt".
18. Spir: Forholdsvis tyndt stykke tømmer; stang. Tyndere end en rundholdt og sværere end en stage.
19. Skytte = beskytte
20. Kun = blot, bare

Sønderhos sejskibsflåde

21. 1 læst eller commercelæst (= 150 kubikfod) svarer til omkring 2600 kg.
22. Drægtig: Om skibe, som kan rumme en vis last; især anvendt vedføjet et bestemt rummål, eks. 20 commercelæster.
23. Hængmaster = større båd til fiskeri mv., af typen evert. (www.jyskordbog.dk: hænge-mast).
24. Evert = større, fladbundet båd; anvendt til fragt og fiskeri til midten af 1800-tallet "Sognets bedste næring består i sejlads og skibsfart, da beboerne med deres både med huse over ("everter" eller "øvrer" kaldet) sejler til de sønder steder og øer". "Af de beste og største everter, som bruges at fiske med, betalles årlig til kirken 1 mark 8 sk.". (Der benyttedes sejl) hvad i øvrigt de allerstørste Baade, Ørrer eller Everter, altid havde haft, thi i Sommertiden var der altid Fralandsvind om Morgenen og Paalandsvind om Aftenen." (Kromann, Fanøs hist., II, s. 111). (www.jyskordbog.dk: evert).
25. Klyne = Moseørnv enten direkte udskåret af mosejorden eller dannet ved æltning og formning (ODS).
26. Jagt = Mindre oftest enmastet sejskib, især kendetegnet ved den rette agterende (uden hæk), det har oven for vandet (ODS).
27. I artiklen anvendes udtrykket: som farer på fragt ad Holsten...
28. Galease = Mindre, som regel spejlgattet handelsskib m. to master, hvoraf den forreste er højest (ODS).
29. Snekke = Lille, fladbundet, rundgattet, tomastet skib, taklet som en evert ell. Smakke (ODS).
30. Tjalk = Fladbundet, rundgattet fartøj med sværd på siden (ODS).
31. Kuf = Mindre, i alm. fladbundet skib med runde, fyldige stævne, især anv. i Holland og Tyskland og navnlig til flodsejlads (ODS).
32. **Smakke** = Mindre fladbundet vadehavsskib. Den ligner kuf'en, men er smallere og slankere. Dens særlige kendetegn er den helt agter, tæt på hækken og oven over rorpinden, placerede mesanmast samt den trekantede afslutning. Smakken er i familie med tjalken, og udgør sammen med everten, kuf'en, jagten og galeasen Vadehavets klassiske fragtskibe og er en rigtig vadehavssejler, der som everten og tjalken er velegnet til at gå tæt ind under kysten ved højvande og laste og losse ved lavvande.
33. Michaeli = Mikkelsdag, 29. september. Ofte brugt på landet brugt som dagen for høstgildet, som skifte-, flyttedag eller betalingstermin (ODS).

34. Læst = Mål for skibes drægtighed, lasteevne (ODS).
35. Hanøi = Strandengen syd for Sønderho, kaldet Hønen (betyder egl. hjørnet).
36. Dekkedalver = ???
37. Isbrækker = Indretning (bjælke-, pæle-, murværk), der tjener til at bryde isen (ODS).
38. Søen = havet
39. Skrue = Dunkraft og anden løftemekanisme.

Landbrug

40. Vahling, valing, vaarling, værling = Sommerrug eller vårrug (udtryk fra Fanø), fra første april, da havre og valling sås (ODS og Feilberg, IV, 955).
41. Skpr. = Skippund = Betegnelse for en i ældre tid (navnlig i søhandelen) anvendt vægtenhed, der svarer til 160 kg (ODS).
42. Grums = Fiskeaffald (ODS, der pudsigt nok kun relaterer ordet til Bornholm).
43. Klinte = Ukrudtsplante tilh. nellikefamilien, og som ofte optræder i vintersæden (ODS).
44. Kiddike = Ukrudtsplante, også ofte brugt om agerkål og agersennep (ODS).
45. Museært = Navn på forsk. planter af de ærteblomstredes familie, ex. musevikke (ODS).

Sønderhos sejlads og skibsfart

46. Akkordere = indgå aftale.
47. Galmsbüll = Havneby i Nordfriesland nær Niebüll ud for Föhr (Google Maps).
48. Westermarsch = Lokalitet ved Ems-flodens udløb nord for Emden og vest for Wilhelmshaven (Google Maps).
49. Olakel, muligvis Ockholm tæt ved Bredstedt og lokalitet på kysten ud for øerne Langeness og Gröde (Google Maps).
50. Hooye, sandsynligvis den nordfrisiske ø, Hooge (Google Maps).
51. Pellworm = Den nordfrisiske ø ud for Husum og syd for Amrum og Föhr (Google Maps).
52. Skikket = egnet.
53. Bredstedt ligger ca. 20 km nord for Husum 5 km fra kysten (Google Maps).
54. Førringer = Indbyggerne på øen Föhr.

Mændene strikker...

55. Pregle = Strikke, som har været et almindeligt mandsarbejde (ODS).
56. Væggeris = ?
57. ? Næppe at forveksle med ærteblomsten alm. kællingetand.
58. Katteslæg: Græsart der vokser på sur og sandet jord i klitlavninger og på fugtige heder og enge især i Vestjylland. Bladene er stive og indeholder kisel, hvorfor de undgås af græssende dyr.
59. Revling: Kaldes også sortbær. Vokser i grå klitter og på heder; barken og de sorte bær farver garn i violette, blålige og mørkerøde nuancer.
60. Istag = Tagrør, der kaldes således, fordi rørene afskæres på isen om vinteren og bruges til at tække med (Feilberg, II, 31).
61. Sadde-hytte, sadde-hytte = Hytte bygget af sadde = græs- eller lyngtørv. "Markmandens hus var kun af træ, tækket med tørv og sadde." Sadde ses også i sammenhæng med sadde-dige, sadde-hus og sadde-tørv. Markmanden var den person, der førte opsyn med en bys markjorder. (ODS).

Fiskeri

62. Skuller, skulde = Fællesnavn for fladfisk, bakskulde, butte, lødde, trinbutte; i Vestjylland store havflyndere (Feilberg, III, 336).
63. Sletvar, slethvarre = En art fladfisk, der ligner pighvarren, men er dog ikke helt så rund. Den mangler benknuder på oversiden. Farven varierer fra gullig til grålig (Feilberg, III, 369 og www.sportsfiskeren.dk).
64. Trindbotter, trindbotte = Fladfisken pighvarre. Den er venstrevendt ligesom slethvarren, som den ofte forveksles med (Feilberg, IV, 848 og www.sportsfiskeren.dk).
65. Hundtunge, flertalsform også hundetunger = Fiskens tunge. På Fanø: "Hund Tunger er som en flønder men lang og smal. (www.jyskordbog.dk).
66. Baskuld, baskulde. Formentlig af hollandsk bakschol, jf. nedertysk backfisch (= fisk, der er bagt, dvs. ristet over ilden). Mindre fladfisk, oftest anvendt om ising, stedvis også om rødspætte og skrubbe, der blev saltet og tørret. Æ baskuld blev saltet og bundet sammen to og to og lufttørret om efteråret. Om vinteren blev de opbevaret i en kiste eller kurv med hakkelse eller halm mellem hvert lag fisk. Man ristede "æ baskuld" på tørvegløderne (i komfuret) og klippede dem i tynde strimler (på langs ad fisken), spiste altså en del af benene med. Baskuld var Fanøs nationalspise; man spiste den hver dag og i ethvert hjem. Det var det første man fik om morgenen, hjemmebagt rugbrød med en ristet baskuld til. (www.jyskordbog.dk).
67. Hvilling: Den mindste torskefisk, som kan kendes på den lange første gatfinne (www.sportsfiskeren.dk).
68. Bankerne Fuglsand, Keldsand og Trinden i Vadehavet øst for Sønderho.
69. Ese, æse: Sætte madding på en krog. "Hver Mand fæster sig en Pige til at æse (jf. æsepige, esepige) og lave Maden." "Krogene var 'æsede' og båden klar" (ODS).

70. Stikke = Et langs smalt bræt; et træstykke, hvormed noget fæstnes eller samles (Feilberg, III, 564 og ODS).
71. Kuller = Torskearten gadus aeglefinus. Navnet hentyder til de sorte pletter på fiskens side (Feilberg, II, 328).
72. Kvåller eller kohale: Sømrokke (*Raja clavata*), som er alm. i Vesterhavet, er et bunddyr, og dens kød smager fremragende; det kan bruges i stedet for hummer. Fra Fanø kendes talemåden: "Der er forskelpå "kwol" og makrel, men det er fiske begge" (Feilberg, II, 247 og <http://da.wikipedia.org>).
73. Søkok = Betegnelse på Fanø for fisken knurhane (*trigla lucerna*), en fin spise fisk (Feilberg, III, 734).
74. Slethvarre = Fladfisken *rhombus maximus*. En god spise fisk, der ligner pighvarre. Fanges ofte sammen med andre fladfisk (Feilberg, III, 369 og www.skagen-havfiskeklub.dk).
75. Egl. landet.
76. Fisketiende, præstetiende = Afgift til præsten som en del af hans løn af korn, fødevarer, fødte dyr. "Når tienden er fire, tre, to, så lever præst og bonde begge to" (Feilberg, IV, 792 og ODS).
77. Kejs = Hæg, krog på en stok til at hive fisk ind med. (Feilberg, II, 116).
78. Træer = her i betydningen kar eller tønde (ODS).
79. Præste-flynder, især anvendt i flertal om store rødspætter; tidligere anvendt som afgift til præsterne (ODS).
80. Fanø-skuller, skulde også skulle, skuller, skull, schulle, scholle. Fællesbetegnelse for fladfisk, flyndere; spec. om rødspætte. "Flynder, Skulle, eller Butte, er en bred og ganske fladtrykt Fisk". "En Slags smaa Fladfisk, "Skulder" eller "Botter", der saltede og tørrede ristes paa Gløder, klippes i Stykker paa tværs af Benene og spises paa Smørrebrød. "Ising, 'Slette', 'Plæde', der fanges sammen med Rødspætte, og en Del sælges til Ørredfoder eller lufttørres og forsendes i Bundter under Navnet 'Skuller'" (ODS).
81. Botskuller eller botter: Små pighvarrer, der på visse tider om sommeren opholder sig mellem revlerne. Ved lavvande var det en yndet sport at fange disse botter. Man trak strømperne af og smøg bukserne op og vadede så ud mellem revlerne, hvor man snart kunne mærke, at fisken for omkring. Nu gjaldt det om at forfølge dem og sætte foden på dem. Med list øvelse kunne der snart fanges et halvt hundrede stykker (Kromann, II, 91).
82. Stinte, stint = Betegnelsen på forskellige småfisk, herunder laksefisken smelt (Feilberg, III, 571 og ODS).
83. Bruse = Ulk, en almindeligt forekommende fisk i Vesterhavet. Kødet er velsmagende. (Feilberg, I, 126 og <http://da.wikipedia.org/wiki>).

Vildt og fuglevildt

84. Smend = Pibeand, betegnelse specielt anvendt på Fanø.
85. Brokfugle: Betegnelse for bla. præstekrave, hjejle og regnspove.
86. Røy-gæs, røjgæs, rajgæs = Benævnelser for de gæs, der tilhører slægten *Branta*, nemlig knortegås, bramgås, canadagås og rødhalset gås. Ordet er egentlig en forvanskning af radgæs, der hentyder til, at disse gæs flyver i rader, modsat de grå gåsearters kileformation. (Nyt dansk Jagt Leksikon).
87. Røy-gæs-garn, røggers garn, røjgæsgarn = Rajgæsgarn. Røjgæsgarn har på Fanø været anvendt og opstillet indtil omkring år 1900. Det var efter sigende ikke helt fri for at være dyrplageri at fange gæs på denne måde, da de tit hang halvdøde i nettet i mange timer, når ejeren kun efterså garnet et par gange i døgnet (Kromann: Fanøs historie, II, 1934, s. 404).
88. Dette sidste afsnit er stort set identisk med Kromanns tilsvarende tekst i hans Fanøs Historie, bind II, s. 404, men i Fanø Ugeblads tekst har der indsneget sig et par meningsforstyrrende trykfejl, bl.a. "fladsteder" for "flodsteder" [i.e. et sted, hvor vandet opstemmes til brug for en vandmølle og lign.] og "anstilt under vandet" for "anstilt over vandet". Her bringes teksten som den lyder i hans Fanøs Historie: "Nu er denne næring mm. ikke mere. Nogle få af de største lodsejere, som ere hjemme om høsten, har fundet på at stille et garn an i et par flodsteder her i marken, kaldet Tues og Gjerulfs Dale, hvor der om høsten plejer at stå noget vand. Garnet eller slag nettet er anstilt over vandet, med et tov fra hver ende, den ene fæstet i floden, og den anden på landet til et hul eller skjul, som de ligger i. Når det nu er mørke nætter, stormvejr og højvande, søger fuglene i flokketal ind på landet i disse vandflode, og når de kan nås med garnet, kan fangeren i et øjeblik sænke det over dem, således at få af dem undslipper."
89. Tuesdal og Gjerlevs Dal. Begge lokaliteter på Sønderho Hede vest og syd for Sønderho gl. Fuglekøje. Betegnelserne findes bl.a. på Skov- og Naturstyrelsens skovkort over Fanø 1993.